

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗ	11
I ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	37
II Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗΣ ΕΡΓΑΤΩΝ ΑΠΟ ΤΗ ΜΗΧΑΝΗ	41
III Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΕΙΨΗΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ	69
IV Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΜΕΙΟΥΜΕΝΟΥ ΠΟΣΟΣΤΟΥ ΚΕΡΔΟΥΣ	79
V Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΡΧΙΑΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ	95
VI «ΑΝΤΙΡΡΗΣΕΙΣ» ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ ΥΠΟΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗΣ	127
VII ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	143
ΕΡΓΑ ΤΗΣ NATALIE MOSZKOWSKA	149

I. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Σε κανένα πεδίο της πολιτικής οικονομίας δεν κυριαρχεί μια τόσο μεγάλη διάσταση απόψεων, όσο σ' αυτό της διερεύνησης των οικονομικών κρίσεων. Δυστυχώς η ασυμφωνία αυτή υπάρχει όχι μόνο στο αστικό, αλλά και στο σοσιαλιστικό στρατόπεδο. Και σ' αυτό εκφράζονται αντιφατικές απόψεις. Ενώ ο Marx απέδιδε τις οικονομικές κρίσεις σε *κοινωνικά* αίτια, οι σημερινοί σοσιαλιστές θεωρητικοί έχουν την τάση να τις αποδίδουν σε *τεχνικούς* και *οργανωτικούς* παράγοντες. Αλλά ακόμη κι εδώ υπάρχουν διαφορετικές τάσεις. Στην ανά χείρας εργασία θα υποβάλουμε λοιπόν από μαρξιστική σκοπιά σε κριτική τις θεωρίες για τις κρίσεις ονομαστών σύγχρονων θεωρητικών του σοσιαλισμού, λαμβάνοντας υπόψη τα αποτελέσματα των νεότερων ερευνών για τις οικονομικές κρίσεις.

Πριν ασχοληθούμε με τις θεωρίες των ρεφορμιστών σοσιαλιστών και των νεομαρξιστών, επιθυμούμε να σκιαγραφήσουμε σύντομα τη θεωρία του Karl Marx για τις κρίσεις. Η θεωρία του της υπερσυσσώρευσης λέει σε γενικές γραμμές: Η καπιταλιστική οικονομία δεν έχει σκοπό της την κάλυψη των αναγκών, αλλά την επέκταξη κέρδους. Και το κέρδος είναι —*ceteris paribus*— τόσο υψηλότερο, όσο υψηλότερο είναι το ποσοστό υπεραξίας και όσο μεγαλύτερο είναι το κεφάλαιο. Επί-

σης, μόνο οι ισχυρές σε κεφάλαιο επιχειρήσεις είναι σε θέση να οργανώσουν την παραγωγή τους ορθολογικά, να χρησιμοποιήσουν σύγχρονη τεχνική, να μειώσουν το κόστος στο ελάχιστο και να επιτύχουν υψηλή αποδοτικότητα. Γι' αυτό και οι ισχυρές σε κεφάλαιο επιχειρήσεις επιτυγχάνουν δυσανάλογως υψηλά κέρδη. Για τους λόγους αυτούς, ο καπιταλιστής επιδιώκει να συμπίεσει τους μισθούς και να επισωρεύσει ένα όσο το δυνατόν μεγαλύτερο μέρος του κέρδους. Έτσι περιορίζεται η καταναλωτική και ενισχύεται η παραγωγική δύναμη. Η κατανάλωση του πληθυσμού, ο οποίος αποτελείται στο μεγαλύτερό του μέρος από ημερομίσθιους και μισθωτούς, δεν μπορεί να ακολουθήσει το ρυθμό της παραγωγής της συνολικής οικονομίας. Η διάσταση μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης, δηλαδή μεταξύ της τεχνικά δυνατής και της πραγματικής κατανάλωσης της κοινωνίας, διευρύνεται με την τεχνική πρόοδο. Κι επειδή η ιδιωτική κατανάλωση δεν είναι δυνατόν να αντικατασταθεί κατά βούληση από αναπαραγωγική κατανάλωση, δημιουργείται υπερσυσσώρευση. Όσο μεγαλύτερη η υπερσυσσώρευση, τόσο σοβαρότερες οι διαταραχές της οικονομίας.

Η ορθότητα αυτής της απαγωγικά σχηματισθείσας αντίληψης επικυρώθηκε στις αρχές της κρίσης που μαίνεται σήμερα και επαγωγικά από τις έρευνες του Ινστιτούτου Έρευνας της Οικονομικής Συγκυρίας του Βερολίνου. (Institut für Konjunkturforschung (IFO) in Berlin, Σ.τ.Μ.)

Ο διευθυντής του Ινστιτούτου Ernst Wagemann συνοψίζει ως εξής τα συμπεράσματα των ερευνών του για τα αίτια της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης:

«Οι εμπειρικές παρατηρήσεις μας παραπέμπουν... επίμονα σε μια κατάσταση πραγμάτων με δύο όψεις, η οποία προηγήθηκε της σημερινής παγκόσμιας οικονομικής κρίσης στην αγορά αγαθών και την... προκάλεσε. Πρόκειται για την αγροτική αφενός και τη βιομηχανική

αφετέρου υπερπαραγωγή.» «Η αναταραχή του 1929 (εμφανίζεται) ως η λογική συνέπεια μιας δυσαναλογίας μεταξύ της παραγωγής και της καταναλωτικής δύναμης.» «Το χρηματικό εισόδημα των ευρύτερων μαζών δεν (επαρκεί) για να συμβαδίσει με το ρυθμό της παραγωγής.» «Σ' όλα τα κράτη του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού... είχαν παρατηρηθεί ήδη από το 1928 εντάσεις μεταξύ της σφαίρας του εισοδήματος και της σφαίρας του κεφαλαίου, εντάσεις οι οποίες αποτελούν αυτή τη φορά το "βασικό αίτιο" της κρίσης. Έτσι αυτή τη φορά η θεωρία της υποκατανάλωσης κατήγαγε δριαμβευτική νίκη.»¹

Όχι μόνο αυτή η κρίση, αλλά όλες οι περιοδικές κρίσεις του καπιταλισμού πηγάζουν από την υπερπαραγωγή και την υπερσυσσώρευση. «Η κρίση του 1900 και στη συνέχεια αυτή του 1907 εμφανίζονται σαν μια απότομη αναχαίτιση της καλπάζουσας οικονομίας, η οποία

---

1. Ernst Wagemann, *Struktur und Rhythmus der Weltwirtschaft*, Berlin 1931, S. 333-41. Μια τραγική μοίρα θέλησε η αμερικανική έξαρση να καταρρεύσει, επειδή μεταξύ άλλων η αύξηση των συνολικών μισθών δεν συμβάδιζε με την τρομακτική αύξηση της παραγωγής. Ήδη από το 1928 είχε διαμορφωθεί ένα μοιραίο άνοιγμα της ψαλίδας μεταξύ του δείκτη βιομηχανικής παραγωγής και των συνολικών μισθών των βιομηχανικών εργατών (Wagemann, *Zwischenbilanz der Krisenpolitik*, Berlin 1935, S. 17ε.).

Στά *Vierteljahresheften zur Konjunkturforschung* διαβάζουμε:

1930: «Η ζήτηση του τελικού καταναλωτή, η οποία... σε τελική ανάλυση είναι καθοριστική για τον όγκο της συνολικής ζήτησης, δεν διευρύνθηκε όσο χρειαζόταν για να αντιστοιχεί στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων.» «Η αύξηση των μισθών και ημερομισθίων (είναι) σχεδόν παντού (ίση) με ένα μικρό μέρος της αύξησης της παραγωγής: ακόμη κι αν συνυπολογιστεί και η αύξηση του αριθμού των απασχολούμενων,... τα τελευταία χρόνια πρέπει να έχει δημιουργηθεί μια έντονη δυσαναλογία μεταξύ της εξέλιξης της παραγωγής και του καταναλωτικού εισοδήματος.» (5/2/A/S. 34ε.)

1935: «Όπως στις πρόσκαιρες ανακάμψεις των δύο τελευταίων

μετά από ένα σύντομο ξάφνιασμα συνεχίζει τον καλπασμό της. Το 1913 είχαμε φτάσει σ' ένα κάποιο αποκορύφωμα: ίσως τότε να είχε αναπτυχθεί μια φοβερής έντασης κρίση της παγκόσμιας οικονομίας, αν ο παγκόσμιος πόλεμος δεν είχε δεχτεί στο φρικτό χωνευτήρι του την υπερπαραγωγή και την υπερεπένδυση.»²

Η θεωρία της υπερσυσσώρευσης είναι η μοναδική θεωρία για τις οικονομικές κρίσεις, της οποίας τα θεωρητικά συμπεράσματα συμφωνούν με τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας. Η διένεξή μας με τις απόψεις των σημερινών σοσιαλιστών θεωρητικών, η οποία θα ακολουθήσει, θα μας προσφέρει πολλαπλώς ευκαιρίες να ασχοληθούμε λεπτομερέστερα με τη θεωρία της υπερσυσσώρευσης και να συμβάλουμε στην περαιτέρω ανάπτυξή της. Διότι βέβαια η πραγμάτευση αποκλιόντων απόψεων επιτρέπει την πληρέστερη ανάπτυξη και εμβάθυνση μιας αντίληψης.

Επιλέξαμε να πραγματευθούμε μόνο πρωτότυπες θεωρίες και μόνο θεωρίες με την πραγματική σημασία της λέξης, δηλαδή τέτοιες που αποτελούν ένα «νοητικό οικοδόμημα αναπόφευκτων καταληκτικών συμπερασμάτων, τα οποία συνάγονται από ορισμένες προϋποθέσεις». Θεωρίες αντιθέτως, που αποτελούν «ένα μείγμα συνοπτικής περιγραφής και θεωρητικών καταληκτικών συμπερασμάτων, μια ακολουθία διαπιστώσεων και αληθειών του κοινού νου» (Lutz), δεν μπορούσαμε να λάβουμε παρά μόνο περιπτωσιακά υπόψη. Επίσης μας ενδιαφέρουν εδώ μόνο αντιπροσωπευτικοί συγγραφείς και μόνο οι βασικές τους σκέψεις· καθέτι επουσιώδες είμαστε αναγκασμένοι να το αντιπαρέλθουμε.

χρόνων, φαίνεται... ότι κι αυτή τη φορά η παραγωγή έχει ξεπεράσει τις πωλήσεις.» «Ένας συνδυασμός αυτού του είδους ενέχει φυσικά τω τρόπω το σπέρμα μιας νέας κρίσης.» (10/1/B/S. 91-95.)

2. Wagemann, Struktur und Rhythmus..., S. 232.

II. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗΣ ΕΡΓΑΤΩΝ ΑΠΟ ΤΗ ΜΗΧΑΝΗ

(Θεωρία απελευθέρωσης αγοραστικής δύναμης)

Ο σημαντικότερος εκπρόσωπος αυτής της θεωρίας είναι ο Adolf Löwe¹. Η άποψή του για τις οικονομικές κρίσεις είναι, συνοπτικά, η εξής:

1. Κατά την τεχνική πρόοδο η ανθρώπινη εργασία αντικαθίσταται από εργασία μηχανών. Οι εργάτες που απελευθερώνονται χάνουν το εισόδημά τους και κατά συνέπεια την αγοραστική τους δύναμη. Η απώλεια αγοραστικής δύναμης μειώνει την καταναλωτική δύναμη· δημιουργεί ως εκ τούτου δυσαναλογία μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης.

2. Ο βιομηχανικός εφεδρικός στρατός μειώνει βέβαια τους μισθούς των απασχολούμενων εργατών. Επειδή όμως χαμηλοί μισθοί σημαίνουν υψηλά κέρδη, η μείωση των μισθών δεν προκαλεί καμιά απώλεια αγοραστικής

---

1. Adolf Löwe, *Der gegenwärtige Stand der Konjunkturforschung in Deutschland*, στο *Wirtschaftswissenschaft nach dem Kriege*. Festgabe für Lujo Brentano, Bd. 2, München und Leipzig 1925· και του ίδιου, *Wie ist Konjunkturtheorie überhaupt möglich?*, *Weltwirtschaftliches Archiv*, Bd. 24, Teil 2, Jena 1926.

δύναμης συνολικά και συνεπώς καμιά δυσαναλογία μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης².

Ας εξετάσουμε αυτούς τους ισχυρισμούς. Παρατηρείται πράγματι κατά την εισαγωγή μηχανών που εξοικονομούν εργασία —υπό την προϋπόθεση ότι τίποτε άλλο, και ιδιαίτέρως η αξία της εργασιακής δύναμης, δεν μεταβάλλεται— απώλεια αγοραστικής δύναμης; Προέρχονται οι κρίσεις από την τεχνική πρόοδο;

1.

Όταν η ανθρώπινη εργασία εκτοπίζεται από την εργασία μηχανών, τότε η εκλείπουσα κατανάλωση καταναλωτικών αγαθών από μέρους των κατ' αυτόν τον τρόπο απελευθερωνόμενων εργατών αντισταθμίζεται από την αυξανόμενη κατανάλωση παραγωγικών αγαθών των επιχειρηματιών που εξορθολογίζουν την παραγωγή τους. Η ζήτηση καταναλωτικών αγαθών μειώνεται με αρχικά, ο αναγκαίος όμως τώρα εξοπλισμός των εργατών με τελειότερα εργαλεία παραγωγής δημιουργεί επιπρόσθετη ζήτηση παραγωγικών αγαθών. Μεταβάλλεται όχι ο όγκος, αλλά μόνο η κατεύθυνση της ζήτησης. Επειδή λοιπόν δεν λαμβάνει χώρα καμιά απώλεια αγοραστικής δύναμης, η κατανάλωση του πληθυσμού αυξάνεται στο βαθμό που συνεπεία της αυξανόμενης παραγωγικότητας της εργασίας μειώνονται οι τιμές των εμπορευμάτων. Η αυξανόμενη ζήτηση καταναλωτικών αγαθών προξενεί αμέσως μετά επέκταση της παραγωγής όχι μόνο των καταναλωτικών, αλλά και

---

2. «Από την μειωμένη αγοραστική δύναμη ενός κοινωνικού στρώματος» δεν είναι δυνατόν να συναγάγουμε «μια ολική διαταραχή». «Επειδή χαμηλός μισθός σημαίνει αντιστοίχως υψηλό κέρδος, το εισόδημα που χάνει η εργατική τάξη προστίθεται στο εισόδημα του στρώματος των επιχειρηματιών και των καπιταλιστών.» (*Weltwirtschaftliches Archiv*, Bd. 24, Teil 2, S. 185.)

των παραγωγικών αγαθών και συνεπώς απορρόφηση των απελευθερωθέντων εργατών από τη διαδικασία παραγωγής.

Αν πριν από την εισαγωγή μιας τεχνολογικής καινοτομίας υπήρχε αρμονία μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης, τότε η αρμονία αυτή θα υπάρχει και μετά την εισαγωγή αυτής της καινοτομίας. Αν δεν υπήρχε, θα συνεχίσει και μετά να μην υπάρχει στον ίδιο βαθμό. Αν προϋποτεθεί ότι στην αρχική κατάσταση υπήρχε αρμονία μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης, τότε —*ceteris paribus*— η αύξηση της σύνθεσης του κεφαλαίου που λαμβάνει χώρα κατά την τεχνική πρόοδο, η τελειοποίηση των εργαλείων παραγωγής, μπορεί να οδηγήσει σε προσωρινή μόνο απελευθέρωση εργατών λόγω αναδιοργάνωσης της παραγωγής: για διαρκή απελευθέρωση εργατών δεν υφίσταται κανένας λόγος. Αν ο εργάτης παίρνει το σωστό μερίδιο στο κοινωνικό προϊόν, συγκεκριμένα εκείνο που αντιστοιχεί στο εκάστοτε επίπεδο της τεχνικής, τότε ο ένας εργάτης δεν είναι ανταγωνιστής του άλλου. Για κάθε εργάτη υπάρχει μια απασχόληση και για κάθε απασχόληση υπάρχει ένας εργάτης (από ποσοτική άποψη)³.

---

3. «Είναι διαφορετικό», λέει ο Hans Neisser, «αν ένας εργάτης εργάζεται συνεχώς στο κύκλωμα της οικονομίας σε μηχανές για την παραγωγή καταναλωτικών αγαθών ή άλλων συνεχώς ζητούμενων εμπορευμάτων ή αν παράγει μηχανές οι οποίες από τη στιγμή που παρήχθησαν θα κάνουν τη δουλειά του. Στην τελευταία περίπτωση ο εργάτης απασχολείται μόνο για το —σε σχέση με τη διάρκεια ζωής των μηχανών— σύντομο χρονικό διάστημα που απαιτείται για την παραγωγή τους.» (Hans Neisser, *Zur Theorie des wirtschaftlichen Gleichgewichts, Kölner sozialpolitisch Vierteljahresschrift*, Bd, 6, Köln 1927, S. 113.) —Τα όσα αναφέρονται εδώ δύνανται να ισχύουν μόνο υπό την προϋπόθεση ανελαστικών κοινωνικών αναγκών. Σκεφτείτε όμως: Όσο μεγαλύτερη είναι η διαφορά μεταξύ του χρόνου που απαιτείται για την παραγωγή της μηχανής και του χρόνου που η μηχανή εξοικονομεί στη διάρκεια της ζωής της, τόσο μεγαλύτερη είναι η αύξηση της πα-

2.

Η ιδιωτική κατανάλωση (των εργατών, Σ.τ.Μ.) υπολογισμένη ανά κεφαλή των απασχολούμενων εργατών — και μόνον αυτός ο τρόπος υπολογισμού έχει σημασία—, δεν περιορίζεται κατά την απελευθέρωση εργατών· αυτό συμβαίνει μόνο εάν περικοπούν οι μισθοί. Αν ο ονομαστικός μισθός (υπολογισμένος σε μονάδες χρόνου εργασίας) (δηλαδή η αξία της εργασιακής δύναμης, Σ.τ.Μ.) παραμείνει κατά την τεχνική πρόοδο αμετάβλητος, τότε ο πραγματικός μισθός του εργάτη αυξάνεται στον ίδιο βαθμό με την παραγωγικότητα της εργασίας του· η σχέση μεταξύ παραγωγής (νέας αξίας) (δηλαδή αξίας του καθαρού προϊόντος, Σ.τ.Μ.) και κατανάλωσης παραμένει αμετάβλητη, ακόμη κι αν απελευθερωθούν εργάτες. Αν αντιθέτως περικοπεί μετά την εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών ο ονομαστικός μισθός, δημιουργείται δυσαναλογία μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης: κάθε εργάτης παράγει υπ' αυτές τις συνθήκες ένα *αδιάθετο υπόλοιπο*⁴.

Αν οι μηχανές εκτοπίσουν εργάτες, η εκλείπουσα ιδιωτική κατανάλωση των εργατών που απελευθερώνονται αντισταθμίζεται από την αναπαραγωγική κατανάλωση των επιχειρηματιών που εξορθολογίζουν την παραγωγή τους. Διότι οι επιχειρηματίες αυτοί εξοπλί-

---

ραγωγικότητας της εργασίας. Αν οι πραγματικοί μισθοί συμβαδίζουν με την αυξανόμενη παραγωγικότητα της εργασίας, αν δηλαδή η κατανάλωση αυξάνεται με τον ίδιο ρυθμό με τον οποίο η μηχανή εξοικονομεί χρόνο, τότε όλοι οι εργάτες που απελευθερώθηκαν από τη μηχανή θα πρέπει να προσληφθούν πάλι στην παραγωγή. Αυτό είναι ένας απλούστατος λογαριασμός.

4. Μόνο για πραγματικά υψηλούς μισθούς, τέτοιους που ποτέ δεν εμφανίζονται στον καπιταλισμό, είναι δυνατόν να δικαιολογηθούν πού και πού περικοπές μισθών που αποσκοπούν σε συσσώρευση για μελλοντικές τεχνολογικές καινοτομίες.

ζουν τους απασχολούμενους εργάτες με καλύτερα εργαλεία παραγωγής. Αν αντιθέτως, μετά την εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών περικοπούν οι ονομαστικοί μισθοί, δηλαδή δεν αυξηθούν αναλόγως (προς την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, Σ.τ.Μ.) οι πραγματικοί μισθοί, ο επιχειρηματίας (νοούμενος ως συνολικός επιχειρηματίας) είναι τότε μόνο σε θέση να χρησιμοποιήσει παραγωγικά τους εξοικονομηθέντες εργατικούς μισθούς, αν επεκτείνει τη δουλειά του, προσλάβει δηλαδή περισσότερους εργάτες. Η πρόσληψη ενός μεγαλύτερου αριθμού εργατών δεν δύναται όμως να αλλάξει καθόλου μια ήδη δημιουργηθείσα δυσαναλογία μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης ανά κεφαλήν του εργατικού πληθυσμού. Αντιθέτως: το αδιάθετο υπόλοιπο αυξάνεται με την πρόσληψη κάθε επιπρόσθετου εργάτη.

Αν λόγω ανεπαρκών, μη ανταποκρινόμενων στο επίπεδο της παραγωγικότητας της εργασίας αμοιβών δημιουργηθεί δυσαναλογία μεταξύ της παραγωγικής και της καταναλωτικής δύναμης του εργάτη, τότε, ακόμη κι αν η παραγωγή επεκτείνεται ad infinitum, δεν είναι δυνατόν να αντισταθμιστεί η εκλείπουσα ιδιωτική από μια αυξανόμενη αναπαραγωγική κατανάλωση.

Αυτό δεν εξαρτάται από τον αριθμό των απασχολούμενων εργατών, αλλά από τη σχέση μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης ανά κεφαλήν του ενεργού εργατικού πληθυσμού. Αν αυτή η σχέση είναι η σωστή, αν η παραγωγική και η καταναλωτική δύναμη του εργάτη βρίσκονται σε αντιστοιχία, τότε αναγκαστικά οι κρίσεις και η ανεργία εκλείπουν⁵.

---

5. Δες σχετικά, N. Moszkowska, Das Marxsche System. Ein Beitrag zu dessen Ausbau, Kapitel III, Berlin 1929.

3.

Στη συνολική παραγωγή αντιστοιχεί το συνολικό εισόδημα. Η παραγωγή είναι η προσφορά, το εισόδημα είναι η ζήτηση. Το εισόδημα ($v + m$) μιας χρονικής περιόδου αντιστοιχεί στην παραγωγή (νέα αξία) της ίδιας περιόδου. Τα δύο μεγέθη συμπίπτουν: το εισόδημα επαρκεί ακριβώς για να αγοράσει την παραγωγή. Η παραγωγή διασπάται σ' αυτή παραγωγικών και σε εκείνη καταναλωτικών αγαθών· το εισόδημα χωρίζεται σε αποταμίευση και κατανάλωση. Το πρώτο μέρος του εισοδήματος χρησιμοποιείται για την αγορά μέσων παραγωγής, το δεύτερο για την αγορά μέσων κατανάλωσης⁶.

Για την απρόσκοπτη πορεία της οικονομίας απαιτείται: 1ον, το αποτεμιεύόμενο μέρος του εισοδήματος να καλύπτει την αξία (ή, αντιστοίχως, την τιμή) των παραχθέντων παραγωγικών αγαθών και το μέρος του εισοδήματος που προορίζεται για ιδιωτική κατανάλωση να καλύπτει την αξία των καταναλωτικών αγαθών· 2ον, τα δύο μέρη του εισοδήματος (αποταμίευση και κατανάλωση) και επομένως και οι δύο βασικές σφαίρες της παραγωγής (παραγωγικά και καταναλωτικά αγαθά) να βρίσκονται σε μια ορισμένη αναλογία μεταξύ τους.

Η αναλογία αυτή, η ορθή δηλαδή σχέση μεταξύ των δύο μερών του εισοδήματος ή, αντιστοίχως, της παραγωγής, καθορίζεται από την εξέλιξη του πληθυσμού και της τεχνικής. Ο σκοπός της συσσώρευσης (της αποταμίευσης) δεν μπορεί να είναι κανένας άλλος παρά ο εξοπλισμός ενός αυξανόμενου πληθυσμού με μέσα παραγωγής ή η ανύψωση της οικονομίας σε υψηλότερη βαθμίδα τεχνικής. Επιπρόσθετα παραγωγικά αγαθά μπορούν να βρουν χρήση, μόνο όταν και μόνο στο βα-

---

6. Δες G. Cassel, Theoretische Nationalökonomie, 3. Auflage, Erlangen und Leipzig 1923, S. 556.

θμό που, αν η τεχνική παραμένει στάσιμη, είναι εφικτός ο εφοδιασμός του αυξανόμενου πληθυσμού με ήδη υπάρχοντα μέσα παραγωγής ή, αν ο πληθυσμός παραμένει στάσιμος, είναι δυνατόν το δεδομένο εργατικό δυναμικό να εφοδιαστεί με τελειότερα μέσα παραγωγής. Αυτή η από *αντικειμενικούς* παράγοντες καθορισμένη αναλογία μεταξύ αποταμίευσης και κατανάλωσης ή, αντιστοίχως, μεταξύ παραγωγής παραγωγικών και παραγωγής καταναλωτικών αγαθών δεν είναι δυνατόν να μεταβληθεί αυθαίρετα κι επομένως δεν είναι δυνατόν να αντισταθμιστεί κατά βούληση η ιδιωτική από την αναπαραγωγική κατανάλωση.

Η παραγωγή και το εισόδημα συμπίπτουν βεβαίως· ωστόσο μόνο υπό *κανονικές* συνθήκες, δηλαδή όταν τηρείται η αναγκαία αναλογία μεταξύ αποταμίευσης και κατανάλωσης. Όταν δεν τηρείται αυτή η αναλογία, τότε δεν συμπίπτουν πλέον.

Επειδή λοιπόν η ιδιωτική κατανάλωση δεν είναι δυνατόν να περιοριστεί κατά βούληση προς όφελος της αναπαραγωγικής και επειδή οι περικοπές των μισθών γίνονται με σκοπό την επέκταση της παραγωγής, πολύ συχνά οι περικοπές αυτές αποτυγχάνουν στο στόχο τους. Το εισόδημα που στερείται από τους εργάτες, μόλις εμφανιστεί μια δυσαναλογία μεταξύ αποταμίευσης και κατανάλωσης, δεν επαυξάνει το εισόδημα της τάξης των καπιταλιστών, αλλά συνεπάγεται *απώλεια αγοραστικής δύναμης*. Ως εκ τούτου είναι εσφαλμένο να πιστεύουμε ότι «χαμηλοί μισθοί σημαίνουν» πάντα «υψηλά κέρδη».

Τα κέρδη είναι τότε μόνο τα μεγαλύτερα δυνατά, όταν απασχολείται και συνεπώς παράγει υπεραξία όλο το εργατικό δυναμικό, που είναι αναγκασμένο να εργάζεται επί μισθώ, και όταν επισωρεύεται τόσο κεφάλαιο, όσο είναι αναγκαίο για τον εφοδιασμό αυτού του εργατικού δυναμικού με μέσα παραγωγής, όταν, μ' άλλα λόγια, δεν μένουν ανενεργά κανενός είδους υλικά ή αν-

θρώπινα μέσα παραγωγής. Αυτό όμως συμβαίνει μόνο, όταν υπάρχει μια ορισμένη αναλογική σχέση μεταξύ αποταμίευσης και κατανάλωσης, δηλαδή μόνο όταν οι μισθοί είναι υψηλοί.

Ο σκοπός της καπιταλιστικής οικονομίας δεν είναι η ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών, αλλά η επίτευξη κέρδους. Το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος όμως θα μπορούσε να επιτευχθεί τότε ακριβώς, όταν η παραγωγή προσανατολιζόταν στις κοινωνικές ανάγκες.

4.

Είναι ορθό ότι κατά τον εξορθολογισμό της παραγωγής, ιδιαίτερος στον ύστερο καπιταλισμό, απελευθερώνονται διαρκώς εργάτες κι έτσι η αντιστάθμιση δεν λαμβάνει χώρα. Όμως η συνεχής απελευθέρωση εργατών, η απουσία αντιστάθμισης, είναι συνέπεια όχι του εξορθολογισμού της παραγωγής, αλλά της *μείωσης των ονομαστικών μισθών*, η οποία επέρχεται συνεπεία της αυξανόμενης παραγωγικότητας της εργασίας και της συνακόλουθης μείωσης του κόστους ζωής, δηλαδή συνεπεία της λόγω τεχνικής προόδου μείωσης της αξίας της εργασιακής δύναμης. Ο με την τεχνική πρόοδο φθίνων μισθός της εργασίας, αποτελεί *όχι συνέπεια*, αλλά *αιτία* της ύπαρξης βιομηχανικού εφεδρικού στρατού. Μόνο επειδή σε κάθε πρόοδο της τεχνικής στις καπιταλιστικές χώρες συμπιέζεται ο μισθός, επειδή σε κάθε αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας παρεμποδίζεται η αύξηση της κατανάλωσης των μαζών, πρέπει να απολύονται εργάτες.

Η δυσαναλογία μεταξύ κατανάλωσης και παραγωγής στην καπιταλιστική οικονομία δεν χρειάζεται καν να ερμηνευθεί με την απώλεια της αγοραστικής δύναμης των εργατών που απολύονται συνεπεία της τεχνικής προόδου και με την πίεση που ασκεί ο βιομηχανικός

εφεδρικός στρατός στους μισθούς των απασχολούμενων εργατών. Αν η *κεφαλαιακή σχέση*, δηλαδή ο ανταγωνισμός των κοινωνικών τάξεων, είναι πια δεδομένος, αν οι κάτοχοι των μέσων παραγωγής έχουν απέναντί τους «ελεύθερους» εργάτες, ελεύθερους με το διττό νόημα ότι είναι αφενός, σε αντίθεση με τους δούλους και τους δουλοπάροικους, ελεύθεροι και αφετέρου απαλλαγμένοι από μέσα παραγωγής και δεν κατέχουν τίποτα άλλο παρά μόνον την εργασιακή τους δύναμη (Marx), τότε, μ' αυτά, είναι δεδομένη και η εκμετάλλευση και μάλιστα η με την τεχνική πρόοδο αυξανόμενη εκμετάλλευση και συνεπώς και η αυξανόμενη υποκατανάλωση.

Δεν είναι βέβαια απροκάλυπτος φυσικός εξαναγκασμός αυτό που αναγκάζει όσους δεν κατέχουν τίποτα να προσφέρουν υπερεργασία, αλλά οικονομικός, από την αυταπάτη της νομικής ελευθερίας συγκαλυμένος εξαναγκασμός (Marx). Η τάξη, που έχει τα μέσα να προμηθεύει μιαν άλλη τάξη με παραγωγικά αγαθά, είναι πάντα σε θέση να βάζει αυτή την άλλη τάξη, η οποία πλην της εργασιακής της δύναμης δεν έχει τίποτα δικό της, να παράγει υπεραξία, δηλαδή να την εκμεταλλεύεται.

Η εκμετάλλευση ερμηνεύεται αποκλειστικά και μόνο με την *οικονομική υπεροχή δύναμης* του εργοδότη, η οποία προκύπτει από το ότι διαθέτει κεφάλαιο. Και ο *βαθμός της εκμετάλλευσης* (προσδιορίζεται) κάθε φορά (...)* πρέπει να διασφαλίζει διαρκώς ένα ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης, τότε, αν η παραγωγικότητα της εργασίας είναι χαμηλή, ο βαθμός εκμετάλλευσης είναι αναγκαστικά χαμηλός. Προϋπόθεση ενός αυξανόμενου βαθμού εκμετάλλευσης είναι η αύξηση της παραγωγικό-

---

* Κενό στο κείμενο, οφειλόμενο σε τυπογραφική αβλεψία, (Σ.τ.Μ.).

τητας της εργασίας. Όσο υψηλότερη είναι η παραγωγικότητα της εργασίας, τόσο μεγαλύτερο είναι το μέρος της εργάσιμης ημέρας που μπορεί να διατεθεί για την παραγωγή υπεραξίας, τόσο μεγαλύτερη είναι η υπεραξία που μπορεί να αποσπαστεί από τον εργάτη.

Με την τεχνική πρόοδο μεγαλώνουν οι εισοδηματικές διαφορές και αυξάνεται η ισχύς της τάξης των κατεχόντων απέναντι σ' αυτούς που δεν κατέχουν τίποτα. Η αυξανόμενη παραγωγικότητα της εργασίας καθιστά τη μείωση των μισθών τεχνικά δυνατή, η αυξανόμενη ισχύς των κατεχόντων την καθιστά κοινωνικά δυνατή. Η αυξανόμενη παραγωγικότητα της εργασίας επιτρέπει, η αυξανόμενη ισχύς της τάξης των κατεχόντων εκβιάζει τη συμπίεση των μισθών⁷.

Μόλις ολοκληρωθεί πλέον η πρωταρχική συσσώρευση⁸, οι εισοδηματικές και περιουσιακές διαφορές γίνονται διαρκώς μεγαλύτερες. Έτσι διευρύνεται όλο και περισσότερο το χάσμα μεταξύ των τάξεων. Με την καπιταλιστική εξέλιξη οι στις απαρχές του καπιταλισμού μικρές ταξικές διαφορές αναπτύσσονται πλέον πλήρως. *Ο ανταγωνιστικός χαρακτήρας της οικονομίας, ο οποίος αρχίζει με την πρωταρχική συσσώρευση, ωριμάζει πλήρως με την ωρίμανση αυτής της οικονομίας.*

---

7. Οι ρεφορμιστές θεωρητικοί των μισθών πρεσβεύουν, ότι στο βαθμό που αυξάνεται η παραγωγικότητα της εργασίας «πολλαπλασιάζονται οι δυνατότητες για τους εργάτες να πάρουν έναν μεγαλύτερο μισθό». Οι οπαδοί αυτής της θεωρίας ξεχνούν ότι η αύξηση των μισθών έχει πλην των τεχνικών και κοινωνικές προϋποθέσεις. Η συννεπία τεχνικής προόδου αυξανόμενη παραγωγικότητα της εργασίας δημιουργεί μεν τις για την ανύψωση του βιωτικού επιπέδου της εργατικής τάξης αναγκαίες τεχνικές, όχι όμως, ή όχι στον απαιτούμενο βαθμό, και τις κοινωνικές προϋποθέσεις.

8. Δες Karl Marx, Das Kapital, Bd I, S. 679, VI. Auflage, Hamburg 1909.

5.

Στην κατάσταση που περιγράψαμε δεν μπορούν ν' αλλάξουν πολλά πράγματα ούτε και οι οργανώσεις των εργατών.

Την τρομακτική οικονομική υπεροχή των επιχειρηματιών απέναντι τόσο στους μη οργανωμένους όσο και στους οργανωμένους εργάτες και τις ριζικές και πλήρεις συνεπειών επιπτώσεις αυτής της υπεροχής έχουν αναγνωρίσει όχι μόνο μαρξιστές, αλλά και συνετοί αστοί οικονομολόγοι. Ήδη στα τέλη του περασμένου αιώνα ο Ludwig Elster έγραφε:

Ο εργάτης «δεν μπορεί να διαπραγματευθεί με τον επιχειρηματία επί ίσοις όροις την τιμή του εμπορεύματος· είναι μάλιστα αναγκασμένος να αφήνει τον επιχειρηματία να του υπαγορεύει το μισθό του, όπως του υπαγορεύει και τις υπόλοιπες συνθήκες εργασίας. Αυτό ισχύει πλήρως όταν ο εργάτης στέκεται απομονωμένος απέναντι στον ατομικό οικονομικά πανίσχυρο εργοδότη. Ισχύει όμως επίσης κι όταν —όπως συμβαίνει όλο και περισσότερο στις μέρες μας— η οργανωμένη εργατική τάξη στέκεται απέναντι στους οργανωμένους επιχειρηματίες. Οι οργανώσεις των εργατών είναι βέβαια σε θέση να ενισχύσουν πολύ ουσιαστικά τη θέση του μεμονωμένου εργάτη απέναντι στον ατομικό επιχειρηματία. Όταν όμως βρίσκονται αντιμέτωπες με το συνασπισμό της τάξης των επιχειρηματιών, ισχύει και γι' αυτές τις ίδιες λίγο ή πολύ πάλι αυτό που ίσχυε για τον μεμονωμένο εργάτη απέναντι στον ατομικό επιχειρηματία. Οι εργατικοί αγώνες της εποχής μας δεν αφήνουν να υπάρξει καμία αμφιβολία γι' αυτό: οι εργάτες μπορούν μεν να αναστέλλουν την προσφορά τους για μεγάλα ή μικρά χρονικά διαστήματα..., στο βαθμό όμως που και οι εργοδότες είναι οργανωμένοι, γίνεται όλο και πιο προφανής η φυσική αδυναμία της προσφοράς του εμπορεύματος εργασία· οι εργάτες βρί-

σκονται αναγκασμένοι, για να μπορέσουν να ζήσουν, να προσφέρουν και πάλι το εμπόρευσμά τους, να τον πουλήσουν —και σ' ορισμένες περιπτώσεις να το πουλήσουν σε οποιαδήποτε τιμή».

Αν οι εργοδότες είναι οργανωμένοι⁹, «τότε σήμανε βέβαια και για τα εργατικά σωματεία, στο βαθμό που είναι αγωνιστικά σωματεία, η ώρα: η συνασπισμένη τάξη των εργατών βρίσκεται απέναντι στη συνασπισμένη τάξη των επιχειρηματιών σχεδόν το ίδιο *ανίσχυρη* από οικονομική άποψη, όσο και ο μεμονωμένος εργάτης απέναντι στον ατομικό εργοδότη· είναι και αυτή αναγκασμένη να αφήσει να της υπαγορεύσουν τους όρους εργασίας και ιδιαίτερος το μισθό».

«Αν λοιπόν προσδίδει κανείς στα εργατικά σωματεία τη δυνατότητα να αυξάνουν γενικά το μισθό σε βάρος του επιχειρηματικού κέρδους και έτσι ταυτόχρονα και το μερίδιο των μισθών στο εθνικό εισόδημα, τότε ξεχνά ότι μια τέτοια δυνατότητα δεν μπορούν να την έχουν παρά μόνο, όσο η οργάνωση της προσφοράς εργασίας προηγείται της οργάνωσης της ζήτησης εργασίας, και ότι, αμέσως και στο βαθμό που προχωρεί η συγκέντρωση των επιχειρήσεων ή, αντιστοίχως, ο συνασπισμός των επιχειρηματιών, η δυνατότητα αυτή φτάνει τα όριά της ή, αντιστοίχως, παύει να υπάρχει.»¹⁰

Το ίδιο επιβεβαιώνει, τριάντα χρόνια αργότερα, κι ένας νεότερος αστός οικονομολόγος, ο Bruno Moll:

«Εξετάζοντας τη σχέση μεταξύ εργοδότη και εργαζόμενου, καταλήγουμε πάντα στην άποψη, την οποία έχουν ως τώρα... εκφράσει οι σημαντικότεροι μάλλον οικονομολόγοι, δηλαδή ότι *ο εργοδότης είναι a priori ο ισχυρότερος.*»

---

9. Κατά τα λοιπά, οι επιχειρηματίες «εκπροσωπούν απέναντι στους εργάτες, ούτως ειπείν, έναν φυσικό συνασπισμό.»

10. Ludwig Elster, Artikel «Lohn» im Wörterbuch der Volkswirtschaft, Bd. II. Auflage, Jena 1898, S. 196-198.